

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 39 (2018)

Δελτίον ΧΑΕ 39 (2018), Περίοδος Δ'. Αφιέρωμα στη μνήμη Χαράλαμπου Μπούρα

Μυρτάλη Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Οί τοιχογραφίες τοῦ ἔτους 1414 στή μονή τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς τοῦ Βίκου στό Ζαγόρι τῆς Ἡπείρου

Αγγελική ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ (*Aggeliki Stavrropoulou*)

doi: [10.12681/dchae.18581](https://doi.org/10.12681/dchae.18581)

Βιβλιογραφική αναφορά:

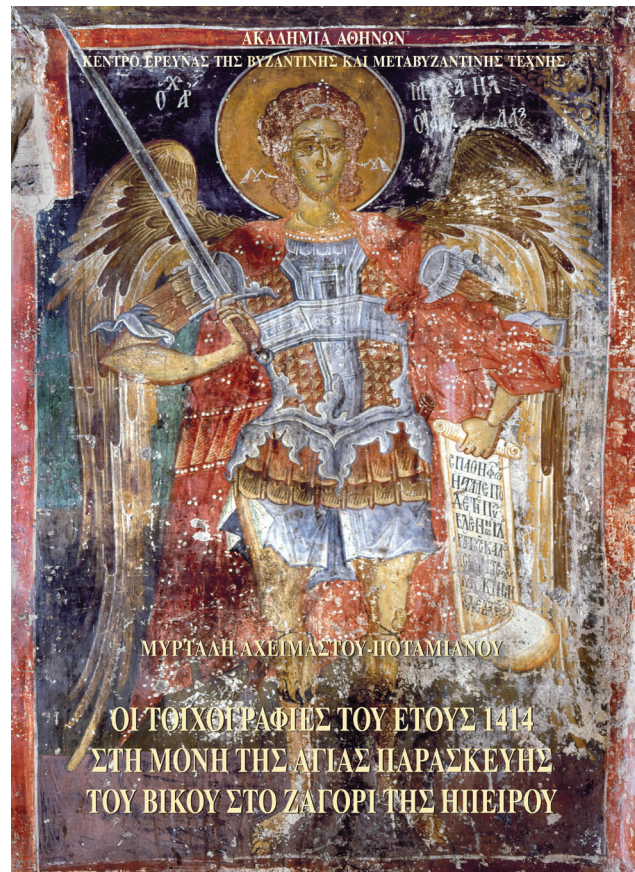
ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ (Aggeliki Stavrropoulou) A. (2018). Μυρτάλη Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Οί τοιχογραφίες τοῦ ἔτους 1414 στή μονή τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς τοῦ Βίκου στό Ζαγόρι τῆς Ἡπείρου. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 39, 458–460. <https://doi.org/10.12681/dchae.18581>

Μυρτάλη Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, *Οί τοιχογραφίες του έτους 1414 στη μονή της Αγίας Παρασκευής του Βίκου στο Ζαγόρι της Ήπειρου*, Ακαδημία Αθηνών – Κέντρο Έρευνας της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης, Αθήνα 2017, 176 σ., 62 σχέδια και έγχρωμες και ασπρόμαυρες εικόνες εντός κειμένου. Εκτενής περίληψη στα αγγλικά: *The Monastery of Aghia Paraskevi at Monodendri. The Wall Paintings of 1414* (σ. 141-171). Ευρετήρια (σ. 172-176). 29×21 εκ. ISBN: 978-960-404-330-9

Η ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΜΥΡΤΑΛΗΣ Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, αφιερωμένη στις τοιχογραφίες του έτους 1414 της μονής της Αγίας Παρασκευής του Βίκου, στο Ζαγόρι, είναι μια ιδιαίτερα καλαισθητή έκδοση του Κέντρου Έρευνας της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης της Ακαδημίας Αθηνών. Η μελέτη συμπληρώνει μια σειρά δημοσιεύσεων που η καταξιωμένη βυζαντινολόγος αφιέρωσε στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή ζωγραφική της Ήπειρου.

Η Μυρτάλη Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, Λευκαδίτισσα στην καταγωγή, υπηρέτησε ως επιμελήτρια Αρχαιοτήτων και ως έφορος, στη συνέχεια, στα νησιά του Αιγαίου, στην Ήπειρο, στην Αιτωλοακαρνανία και στα νησιά του Ιονίου. Διευθύντρια του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου Αθηνών, από το 1983 έως το 1995, συνέβαλε στην ακτινοβολία του σε μια καθοριστική περίοδο, όταν άρχιζε η επέκταση των χώρων του Μουσείου που θα στέγαζαν τη νέα συλλογή. Με αφοσίωση, σεμνότητα και βαθιά γνώση υπηρέτησε τις βυζαντινές σπουδές και προσέφερε στην επιστημονική κοινότητα υποδειγματικές μελέτες και μονογραφίες, *ενθύμια* της γόνιμης και πολύχρονης έρευνάς της στα μνημεία.

Ο μικρός μοναστηριακός ναός της Αγίας Παρασκευής του Βίκου με τη σημαντική κτητορική επιγραφή, την ωραία αναπαράσταση της οικογένειας των χορηγών και τις καλής τέχνης τοιχογραφίες του 1414, προκάλεσε το ενδιαφέρον των ερευνητών, ήδη από το τέλος του 19ου αιώνα. Η επιγραφή με τις πολύτιμες ιστορικές μαρτυρίες δημοσιεύτηκε, για πρώτη φορά, από τον Ι. Λαμπρίδη το 1897 και ακολούθησαν στη δεκαετία του '60 ο Π. Α. Βοκοτόπουλος, ο Λ. Πολίτης και ο Λ. Βρανούσης. Η τοιχογραφία της οικογένειας των κτητόρων, η οποία κοινολογεί σημαίνοντα στοιχεία για την κοινωνία, την ιστορία και την τέχνη της εποχής, μελετήθηκε διεξοδικά από τη συγγραφέα του βιβλίου το 2003. Στο τοιχογραφικό σύνολο αναφέρθηκε αρχικά στα Χρονικά του *Αρχαιολογικού Δελτίου* στη δεκαετία του '60 ο Π. Βοκοτόπουλος, την επόμενη δεκαετία η Μ. Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, επιβλέποντας ως έφορος τις εργασίες καθαρισμού το 1975 και 1977, και αργότερα ο Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος. Το

μνημείο απασχόλησε πολλούς ακόμη ερευνητές σε συλλογικούς τόμους αφιερωμένους στην Ήπειρο. Η φροντισμένη αυτή έκδοση της εμπεριστατωμένης μελέτης καλύπτει το κενό της έρευνας για μια διεξοδική σπουδή του ζωγραφικού διακόσμου του σημαντικού αυτού μνημείου.

Η μελέτη απαρτίζεται από τέσσερις ενότητες, τις συντομογραφίες και τη βιβλιογραφία στην αρχή, και ευρετήρια, γενικό και εικονογραφικό, στο τέλος του βιβλίου. Την έκδοση συμπληρώνει εκτενής αγγλική περίληψη 30 σελίδων. Η μελέτη ολοκληρώνεται με το σχέδιο της κάτοψης του ναού, στο οποίο σημειώνεται η θέση των τοιχογραφιών που εξετάζονται, καθώς και με το πλούσιο και εξαιρετικής ποιότητας φωτογραφικό υλικό, κυρίως με έγχρωμες φωτογραφίες, οι οποίες καθώς παρεμβάλλονται

στις σελίδες του κειμένου δίνουν τη δυνατότητα στον αναγνώστη να κατανοήσει καλύτερα το κείμενο.

Το μοναστήρι της Αγίας Παρασκευής του Βίκου βρίσκεται κοντά στο χωριό Μονοδέντρι, στο Ζαγόρι, 25 χιλιόμετρα από την πόλη των Ιωαννίνων. Είναι «σκαρφαλωμένο» σε ένα πλάτωμα της επιβλητικής χαράδρας του Βίκου, με λίγα λιθοκτιστά κτίσματα και τη μικρή μονόχωρη εκκλησία στο ανατολικό άκρο του. Λιθοκτιστο και αυτή κτίσμα, με ημικυκλική εξωτερικά αψίδα και νεώτερο νάρθηκα, καλυπτόταν άλλοτε από δικλινή στέγη, όπως μαρτυρούν τα αετώματα που οριοθετούν τις ζωγραφικές επιφάνειες στην ανατολική και δυτική πλευρά του. Όλοι οι τοίχοι υπερυψώθηκαν, προκειμένου να στηρίξουν τη νεότερη επίπεδη οροφή, ενώ ο νότιος τοίχος έχει γκρεμιστεί και ξανακτιστεί. Οι μεταγενέστερες αυτές παρεμβάσεις έχουν καταστρέψει τμήματα των τοιχογραφιών. Αυτές που έχουν διασωθεί στο ιερό, στον βόρειο και στον δυτικό τοίχο του κυρίως ναού, είναι, σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή, η ιστορία του έτους 1414. Οι νεότερες, στον νότιο τοίχο, χρονολογούνται με τετραστική επιγραφή στο έτος 1689.

Στην πρώτη σύντομη ενότητα η συγγραφέας παρουσιάζει τις τοιχογραφίες και των δύο χρονικών φάσεων. Οι παλαιότερες, οι οποίες αποτελούν το αντικείμενο μελέτης του βιβλίου, σώζονται άλλοτε αμέριαι και άλλοτε τμηματικά, οργανωμένες σε δύο επάλληλες ζώνες. Την επάνω ζώνη κοσμούν η Πλατυτέρα και σκηνές από το Δωδεκάροτο, ενώ την κάτω μεμονωμένες μορφές, συλλειτουργούντες ιεράρχες, διάκονοι, αρχάγγελοι, στρατιωτικοί άγιοι καθώς και η επιβλητική και ευμεγέθης, για τις μικρές διαστάσεις του ναού, παράσταση της οικογένειας των κτητόρων. Διακοσμητικά θέματα στολίζουν τις κτιστές, επαπτόμενες τράπεζες στο ιερό. Δικέφαλος αετός, πτηνά, όπως πελαργός ή ερωδιός, εναλλάσσονται με ανθεμωτά καρδιόσχημα σχέδια στη γραπτή ποδέα της αγίας τράπεζας. Στον νότιο τοίχο έχουν επαναληφθεί, σε ορισμένες από τις νεότερες τοιχογραφίες, θέματα του παλαιότερου διακόσμου.

Η δεύτερη ενότητα αφιερώνεται στη μελέτη της κτητορικής επιγραφής. Μεγαλογράμματη και καλλιγραφική, σώζεται σχεδόν αμέριαι, με μικρά μόνο χάσματα. Ο εγγράμματος συντάκτης προσδιορίζει με ακρίβεια τη χρονολογία, –άνοιξη και θέρος του 1414– το αξίωμα και τον τίτλο του πρωτεργάτη χορηγού, καθώς και τον δεσπότη του κράτους της Ηπείρου. Η συγγραφέας ερευνά και αναλύει διεξοδικά τα επιγραφικά δεδομένα, τα συνεξετάζει και τα τεκμηριώνει με τις γραπτές πηγές, όπως το Χρονικό των Ιωαννίνων και αντλεί σημαντικές

μαρτυρίες για τον χορηγό, την πολιτική κατάσταση και τη δομή της κοινωνίας: Ο ευγενέστατος κύριος Μιχαήλ Βοεβόδας ο Θεριανός ανήγειρε και ιστόρησε τον ναό επί της βασιλείας του παννυφιοτάτου Κάρουλα του Δουκός. Ο Μιχαήλ κρατεί από τη βυζαντινή γενιά των Θεριανών, το δε αξίωμά του και ο βυζαντινός τιμητικός τίτλος, ευγενέστατος στην επιγραφή και πανευγενέστατος στην κτητορική παράσταση, δηλώνει υψηλή θέση στην υπηρεσία του δεσπότη, του Φλωρεντινού Καρόλου Α΄ Τόκκο, που αφέντευε στον τόπο εκείνη την εποχή. Πιθανόν το πάρχης, ο Θεριανός, της «χώρας του Παπίγκου», στην οποία ανήκε η Βεζίτσα (σημερινή Βίτσα), κατατάσσεται ανάμεσα στους σημαίνοντες της τοπικής κοινωνίας, που ήταν οι «άρχοντες Γιαννινιώται», όπως αναφέρονται στο Χρονικό των Τόκκο. Η μαρτυρία της επιγραφής, ιδιαίτερα σημαντική, επιβεβαιώνει την πληροφορία των γραπτών πηγών σχετικά με την ύπαρξη του δεσποτάτου στην Ήπειρο, όταν η πόλη των Ιωαννίνων είχε πάρει τη θέση της Άρτας και ήταν πρωτεύουσά του. Με τη μεία αυτή αναιρείται η παλαιότερη άποψη περί αλβανοκρατίας στην περιοχή και αποκαθίσταται η ιστορική αλήθεια.

Η τρίτη, η εκτενέστερη ενότητα του βιβλίου, είναι αφιερωμένη στη μελέτη του τοιχογραφικού διακόσμου του έτους 1414. Η συγγραφέας προσεγγίζει με οξυδέρκεια τη ζωγραφική του μνημείου. Ερευνά αρχικά την εικονογραφία των παραστάσεων και αναζητά τις καταβολές του μαίστορα, τις επιρροές που έχει δεχτεί αλλά και τις πρωτότυπες επιλογές του. Πρόκειται για καλλιτέχνη ο οποίος έχει αποθησαυρίσει ένα πλούσιο εικονογραφικό θεματολόγιο από ποικίλες πηγές. Η συγγραφέας αναζητά διεξοδικά τις επαφές του με τα μεγάλα καλλιτεχνικά κέντρα που ήκμαζαν στην ύστερη παλαιολόγεια περίοδο στον μακεδονικό κυρίως χώρο, και οδηγείται στο συμπέρασμα ότι είναι σχετικά περιορισμένη η επίδραση της παράδοσης που ευδοκίμωσε σε βορειότερες περιοχές, όπως αυτή της Καστοριάς. Η αποτίμηση της επενέργειας από το περιβάλλον της τότε πρωτεύουσας, της πόλης των Ιωαννίνων, δεν είναι εφικτή, καθώς οι ναοί και τα μοναστήρια της έχουν καταστραφεί στα χρόνια της τουρκικής κατάκτησης. Ωστόσο, η συγγραφέας αναδεικνύει τη σταθερή σχέση του ανώνυμου ζωγράφου με την καλλιτεχνική παράδοση του ευρύτερου χώρου του δεσποτάτου σε επί μέρους εικονογραφικά δεδομένα. Αξιοσημείωτα, μεταξύ άλλων, το προσωνύμιο Φύλαξ για τον αρχάγγελο Μιχαήλ, ομώνυμο και προστάτη του άρχοντα Θεριανού και πολιούχου της πόλεως των Ιωαννίνων, τα διασταυρωμένα καμπυλόγραμμη τετράγωνα, στα οποία εγγράφεται η προσωνυμία της Μεγάλης Παναγίας στο ιερό, οι περίτεχνοι

ρόδακες που φέρει το βασιλικό ένδυμα του αγγέλου στον Ευαγγελισμό, ο κεφαλοθραύστης που κρατεί ο άγιος Θεόδωρος ο Τήρων. Η γόνιμη επίδραση της τοπικής παράδοσης επισημαίνεται από τη συγγραφέα και στην περιώνυμη κτητορική παράσταση. Η αρχοντική οικογένεια, με πολυτελή ενδύματα, παρατάσσεται ιεραρχικά. Ο Μιχαήλ Θεριανός εικονίζεται πρώτος να προσέρχεται προς το ιερό, σε τιμητική μεγαλύτερη κλίμακα, τον ακολουθούν η μικρή του θυγατέρα, της οποίας δεν σώζεται το όνομα, ο γιος του Γεώργιος και η σύζευτος αυτού, η ευγενεστάτη Θεοδώρα, που κλείνει την πομπή. Η θεϊκή ευλογία στα κοσμικά πρόσωπα απεικονίζεται με το σπάνια αριστερό χέρι του Θεού να προβάλλει από έναστρο τόξο του ουρανού και να ευλογεί τον Μιχαήλ βοεβόδα και τον γιο του. Ταιριαστή στις αντιλήψεις της άρχουσας τάξης του δεσποτάτου η ίδια λεπτομέρεια παριστάνεται στην ανάγλυφη πλάκα με τη βασίλισσα Θεοδώρα και τον γιο της, δεσπότη Νικηφόρο, στον ομώνυμο ναό της Άρτας. Η συγγραφέας αναδεικνύει με επιτυχία και μια άλλη δυναμική της προσωπικότητας του επιλεκτικού καλλιτέχνη, τις πρωτότυπες επινοήσεις του που εμπλουτίζουν τις σκηνές, όπως, μεταξύ άλλων, το μνημείο στην παράσταση του Λίθου με τη μορφή αρχαίου ναόσχημου κτίσματος, το κλειστό ευαγγέλιο με την πολυτελή στάχωση στην αγία τράπεζα στην κόγχη του ιερού και τη λειψανοθήκη, στην οποία τοποθετείται η κάρρα του Προδρόμου. Πέραν της επισήμανσης των προτύπων, η συγγραφέας ερμηνεύει επίσης δυσεπίλυτες εικονογραφικές ιδιαιτερότητες.

Στο δεύτερο μέρος αυτής της ενότητας μελετάται η τεχνοτροπία του ζωγραφικού διακόσμου. Με την πολύχρονη εμπειρία και τη στέρεη γνώση της για ζητήματα του έργου τέχνης η συγγραφέας αναδεικνύει τις μορφικές επιλογές του καλλιτέχνη, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του και αποτιμά τις δεξιότητές του. Πρόκειται για έναν δόκιμο και ενήμερο ζωγράφο, ο οποίος, όπως επισημαίνει, έχει δεχτεί αμυδρές επιρροές από τα αξιόλογα μνημεία της όψιμης παλαιολόγειας τέχνης των περιοχών της Μακεδονίας και της Καστοριάς, όπως για παράδειγμα τον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη. Ο ιδιαίτερος χαρακτήρας του διακόσμου συνδέεται με την παράδοση έργων του δεσποτάτου, του ύστερου 14ου αιώνα, όπως οι τοιχογραφίες και οι εικόνες στο Μεγάλο Μετέωρο, στην Κέρκυρα και στην Cuenca της Ισπανίας. Σε αντίθεση με την παράδοση των βορειότερων τόπων, ο ζωγράφος της Αγίας Παρασκευής εμπλουτίζει τις συνθέσεις με αδιόρατες δυτικές επιδράσεις, τις οποίες η συγγραφέας ορθά αποδίδει στο εκλεπτυσμένο περιβάλλον του Φλωρεντινού δούκα Καρόλου Α΄ Τόκκο. Είναι διακριτές, στην κομψότητα των μορφών, στην αναζήτηση

της προοπτικής, στα εραλδικού τύπου πτηνά της γραπτής ποδέας στην αγία τράπεζα, και ιδιαίτερα στην ψυχογραφία ορισμένων μορφών, όπως ο αρχάγγελος Μιχαήλ και κυρίως οι προσωπογραφημένες φυσιογνωμίες της οικογένειας του άρχοντα χορηγού με τα πολυτελή ενδύματα, τα οποία μελετά επιμελώς η συγγραφέας. Στο τέλος του κεφαλαίου της ζωγραφικής συνοψίζονται σε μικρές ενότητες τα συμπεράσματα της εικονογραφίας και της τεχνοτροπίας. Η μελέτη ολοκληρώνεται με την ενότητα που αφιερώνεται στα γενικά συμπεράσματα.

Η μονογραφία της Μυρτάλης Αχεμιάστου-Ποταμιάνου μάς προσφέρει μια διεξοδική μελέτη των τοιχογραφιών της Αγίας Παρασκευής του Βίκου, του μοναδικού χρονολογημένου έργου μνημειακής ζωγραφικής από τα ύστερα χρόνια του δεσποτάτου των Ιωαννίνων. Η συγγραφέας αποκρυσταλλώνει ιστορικά δεδομένα της επιγραφής του ναού και τις συνδηλώσεις τους με την κτητορική παράσταση. Στο σημείο αυτό επισημαίνουμε ότι μια γενικότερη ιστορική εισαγωγή για την εποχή του δεσποτάτου θα βοηθούσε στην πληρέστερη κατανόηση της εποχής που διακοσμήθηκε το μνημείο. Όσον αφορά στη μελέτη του ζωγραφικού διακόσμου, η συγγραφέας διασαφηνίζει και αξιολογεί με επιτυχία την εικονογραφία, το ύφος και την τεχνική των τοιχογραφιών. Εντοπίζει έναν έμπειρο καλλιτέχνη, που «ο αστικός χαρακτήρας» της τέχνης του μαρτυρεί ότι γαλουχήθηκε στο περιβάλλον της πρωτεύουσας του δεσποτάτου, τα Ιωάννινα. Η μελέτη φωτίζει έτσι την ύστερη ιστορική στιγμή του δεσποτάτου στην πόλη των Ιωαννίνων, αποκαλύπτει όψεις της κοινωνίας και του βίου, και κυρίως σκιαγραφεί με λεπτομέρεια το πορτραίτο του ανώνυμου ζωγράφου. Πρέπει να σημειωθεί, ακόμη, ότι η συμβολή της μελέτης του ναού της Αγίας Παρασκευής, στο μοναστήρι του Βίκου, είναι σημαντική, καθώς μας επιτρέπει να ανιχνεύσουμε την ποιότητα της ζωγραφικής των μνημείων της πόλης, που έχουν καταστραφεί, και έμμεσα να ιχνηλατήσουμε τη γένεση αλλά και τον χαρακτήρα της τέχνης που ευδοκίμοι σε στον τόπο αυτό στα μετά την άλωση χρόνια.

Στις αρετές του βιβλίου, πέραν της εμπειριστατωμένης έρευνας και των τεκμηριωμένων συμπερασμάτων, θα πρέπει να προσμετρηθεί και η δεξιούση στην τέχνη του λόγου, που χαρακτηρίζει τη συγγραφέα.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
aggelistavrop@gmail.com